

धर्मशास्त्र

क. नं. ५५

६९८ प्र. १२

नागोजि दीक्षितकृत
प्राथमिक प्रकरण

यशवंतशास्त्री
प्र. व. कर

(1A)

ऊस्तत्संसर्गश्चपंवमइति। याज्ञवल्क्यः। गुरूणामध्यधिक्रियोवेदनिंदा
सुहृदधः। ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यवनाशनं। निषिद्धतर्कणंज्ञेह्य।
मुर्कषेववदोन्तं। रजस्वलामुखास्वादः। सुरापानसमान्त्रि। अश्वरा
त्रमनुष्यस्त्रीसूधेनुहरणंतथा। निरूपस्यवसर्वंहिसुवर्णस्तेयसंमितं
। सखित्तायक्रिमारीशुस्वयेनिपयज्ञासुव। संगोत्रासुसुतस्त्रीषुगुरु
तल्पसमंस्मृतमिति। उपपातकाग्राहसएव। गोवधोव्रात्यास्तेयमृणा
नांवानयक्रिया। अनाहिताग्नितापणविक्रमःपरिवेदनं। रूतादधय
नाशनंरूतंकाधापनंतथा। पारदर्यपारिवित्यंकार्धुष्यंलवणक्रिया।

1

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ संहो जिही कृतकृत प्रायश्चित्तप्रकरणं ॥ प्रायश्चित्त
त्रशष्टश्रुपापनिवर्तनरुमविशेषयोगरूढः प्रायस्यपापस्य चित्तं शोध
नमिति व्युत्पत्तेः प्रायस्य चित्ति चित्तयो रिति पारस्करादिगणेषां गत्सुट्
उक्तं च प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशेषनमिति मूले प्रायो नाम त
पः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं प्रकीर्तित
मिति पापं वाष्टका महापातकमनुपातकमुपपातकं जातिस्त्रंशकरं सं
करीकरणमपात्रीकरणं मलिनीकरणं प्रकीर्णकं चेति तत्र महापातका
न्याक्रमूले ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः महान्तिपातकान्या

१

(2)

स्त्रीशूद्रविद्वद्रुत्रवधोनिदितार्थोपजीवनं। नास्तिकं व्रतलोपश्च सुतानां।
वैव विक्रयः। धान्यकृष्णपशुस्तेयमयाजानंभ्रयाजनं। पितृमातृसुतसाग
स्तडागाराभविक्रयः। हीनदक्षिणयाजित्वं क्रतुविक्रय एतथा। कन्यासं
षण्णैव परिविंदकयाजनं। कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनं। आत्म
नेथे क्रियारं तोपद्यपस्त्रानिषेवणं स्वाध्यायाग्निमुतसागो बांधवसागएव
व। शंभनार्थं दुर्मछेदस्त्रीहिंसोषधसवनं। हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्म
विक्रयः। शूद्रप्रेष्यं हीनसरख्यं हीनयोनिनिषेवणं। तथैवानाश्रमेवासः परा
न्परिपुष्टता। असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता। सार्यायाविक्रयश्च

२

(2A)

षामेकैकमुपपातकमिति। जातित्रिंशकराणाहमनुः। ब्राह्मणस्यरुजः कृ-
त्वाघ्रातिरधेयमद्ययोः। जेस्यपुंसिवमैथुनं जातित्रिंशकरं स्मृतं। रवराश्वौ
इमृगेजानां मजाविकवधस्तथा। संकरीकरणं हेयं मीनाहिमहिषस्य च।
निंदितेस्योधनाधानं वाणिज्यं शूद्रसेवतं। अषात्रीकरणं हेयमसत्यस्य च।
साषणं। कृमिकाटवयो हत्यामद्यानुगतसोजनं। फलैश्चक्रसुमस्तेयो अर्धे
र्यवपहावलमिति। अतो न्यत्सर्वप्रकीर्णकमिति। तदुक्तं बृहद्विष्णुना। यद-
नुक्तं तस्य कीर्णकमिति। तत्र ब्राह्मणो ब्राह्मणस्यहननं। ब्रह्महत्याप्राणवि-
योगानुक्तो व्यापारो हंतैरर्थः। यदनंतरं पुरुषव्यापारं विनैव मरणं नव

मलावह

(3)

ति। तत्राव्यवधानेन कालान्तरे वेत्यन्यदेतत्। यस्यासुरा निषिद्धा तस्याः पानं
स्तेयं ब्रह्मण सुवर्णहरणं महापातकमित्यापस्तंबस्मरणत्। गुर्वंगनाग
मः गुरुत्तार्यागमनं। तत्संसर्गसौर्ब्रह्महादितिः समंवर्षयंति वासः। एति
स्तुसंवसेद्यो वैवत्सरं सोपि तत्समं इति याज्ञवल्क्यस्मरणत्। संवसेदि
तिसहपानादिवत्रुष्टयं कुर्वन् संवत्स्रित्यर्थः। तथा वष्टहद्विष्टुः संवत्
त्सरेण पतति पतितेन सहा वरेत्। एक यान्तो जनशयनासने रिति। ए ३
कत्रु रगाद्यारोहणं। एकतो जनं एकपंक्ति तो जनं। एकस्मिन् यात्रे तो जनात्तु
सद्यः पातित्यं। या जनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सह तो जनं। कृत्वा सद्यः पतत्ये

(3A)

वपतितेननसंशयशतिदेवलस्मरणात्। अत्रैकमानादिवत्तुष्टयस्स
मुदितस्यैवपतनहेतुत्वं। इदंनिर्देशात्। याजनादीनांनुप्रत्येकं। यःपतितेः
सहयोनमौख्यश्रोतानामत्यन्तसंबंधं। क्रयान्नस्याप्येतदेवंप्रायश्चित्त
मितिमनुस्मरणात्। एतानिमहंतिपातयंतिकर्मानधिकारंकुर्वतीति
पातकान्याहुः। वकारोनुग्राहकदिर्गग्रहार्थः। तत्रयःपलायमानममि
त्रमुपसंधन्येरेस्यश्चहंतारंरक्षन्हंतारमुपपृच्छन्तीति सोनुग्राहकः। तस्य
वहिसकतंदरीयतिमनुः। बहूनामेककार्याणां सर्वेषांशस्त्रधारिणं।
यद्येकोघातयेत्तत्रसर्वतैघातकाःस्मृताइतिअपसंबः। प्रयोअयितानु

(4)

मंताकर्तृवैतिस्वर्गनरकफलेषुकर्मसुतागिनोयोरुयश्चरत्तेतस्मि
न्फलविशेषश्चित्तत्राज्ञापनेनप्रार्थनयाउपदेशेनवाऽप्रवृत्तस्यप्रवा
र्त्तकःप्रयोजयितायत्रराजाद्यनुमतिंविनानहिंसानिर्वाहस्तत्रानुमंता
पिघातकःतथाऽनिमित्तंनर्त्तनादिनाकोपंजनयन्निमित्तकर्त्तासोपि
घातकइत्याहविलुःश्राद्धश्राद्धावापिधनेर्वाविप्रयोजितःयशुद्दि
श्यत्यजेत्याणान्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति। तत्रसाक्षात्कर्त्रपेक्षयाऽनु
ग्राहकस्याल्पोदोषःतस्मात्प्रयोजकस्यतस्मादनुमंत्रुसस्मान्निमित्तक
र्तुः। प्रायश्चित्तमपितद्वत्। यस्मूनादादिनानिरपराधमेवकंविडद्विश्यप्रा

४

(1A)

एान्यरित्यजति तत्रेह्यं स्मर्यते। अकारणं त्रयः कश्चिद्धिजः प्राणान्यरित्य
जेत्। तस्यैव तत्र दोषः स्यात् त्रयं परिकीर्तयेदिति। तथा आकृष्टस्ताडितो वे
ति प्रागुक्तविषयेपि मरणदर्वगिवधनदानादिना संतोषितः सन्तुष्टैः श्रा
वयतिना क्रोशकस्यापराध इति तत्राप्यदोष इत्याह विष्णुः। उद्दिश्य कृपि
तो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः। तस्मिन्नेतेन दोषोऽस्ति ह्येकैकवर्णकृते इ
ति हत्वेति। आत्मानमेव स्वज्ञादिना प्रकृत्येत्यर्थः। तथा परोपकारार्थं प्रवृ
त्तस्यैकविदोषात्तावः। यथाह संवर्त्तः। बंधने गोश्चिकित्सार्थं मूढगरीविमो
चने। यत्रैकंते विपत्तिश्चेत्त्रायश्चित्तं न विद्यते। श्लेषधंस्नेहमाहारं ददनं गो

(5)

ब्राह्मणदिषु दीयमाने विपत्तिस्नानसर्पापेन लिप्यते दाहच्छेदशिरालेद
प्रयत्नैरपि कुर्वतां प्राणिसंत्राणसिध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते इति एतच्च दं
तनिष्ठुणसिषग्विषयं इतरस्य सिषकमिथ्यावरनदाप्यइति दोषस्य दर्शि
तत्वात् इति महापातकस्वरूपनिरूपणं गुरुणा माधिक्येनाधिक्येपः ज्ञा
ताज्ञातमिथ्यालिशंसनमिति यावत् पुरोरनृनालिशंसनमिति महापात
कसमानीति गौतमस्मरणत्वात् नालिक्वालिनिवेशेन वेदनिंदासुहृन्मित्रं
तस्य च ब्राह्मणस्यापि वधः अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्याद्य
विस्मरणं एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि निषिद्धस्य लशुनादेः मतिपूर्व

५

(5A)

कंसरुणं जैह्वं कौशिल्यं तच्च गुरुकार्यविषयकं बोध्यं । तथा आत्मोत्कर्षार्थं
राजकलादौ वत्तुर्वदीह नित्याद्यनृतसाषणं । रजस्वलायामुखास्वादं । एता
निसुरापानसमानि । अश्वादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनां । निरूपणस्य सुवर्णव्य
तिरिक्तस्य हरणं सुवर्णस्तेयसमं । सावामित्रं तस्य तायकि मारी उन्नमजा
तीया कन्यका । स्वयोनित्तिगिनी । अज्ञा चंडाली । सगोत्रासमानगोत्रासु
तस्त्रीसुषा एतासांगमनंप्रत्येकगुरुतल्पसमं । सगोत्राग्रहणे नैव सिद्धे
नः सुतस्त्रीसुक्तिः प्रायश्चित्ताधिक्यप्रतिपादनार्था । गुरुतल्यातिदेशांत
रमाहयाज्ञवल्क्यः । पित्रुः स्वसारं मात्रश्च मात्रलानी सुषामपि । मात्रुः सप

(6A)

निसंबंधागः सेनो ब्राह्मणसुवर्णपिहारीः नास्तिकः प्रेतज्ञावापवादी नि
दितप्रतिषिद्धतत्तु बुद्धिपूर्वसातत्येन यो नुतिष्ठति सनिदितकर्मस्यासीप
तिताम्बुत्रादीन्स्नेहादिनायो न त्यजति सपतितासागीयस्वपतितामप
क्षिणादिना त्यजति सोपतितत्यागी एते सर्वपतिताः तथा पातकेः कर्मसिरेय
परान्तं यो जयति प्रवर्त्तयंतीति यावत्तु पितृणा एतानि च महापातकान्
नानि उपपातकाच्च गुरुणि तथा वांगिराः पातके तु सहस्रं स्यान्महत्बुद्धि
गुणं तथा उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति इत्यनुपातकस्वरूप
निरूपणं कालेऽनुपनीतत्वब्राह्मणसुवर्णतिसमव्यतिस्क्रिपर

(6)

नां सगिनी आचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नी तनयां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । लि
गच्छित्वा वधस्तस्य सकामायास्त्रिया अपि । अयं वधो दंडाशं प्रायश्चित्तं वैत
देव । एतच्च ब्राह्मणानि स्त्रियः । एतानि महापातकातिदेशस्तानि
सद्यः पतनहेतुत्वात्पातकानुबंधं तेषां तमः । पुनरन्यान्यपि पातकान्याह
मातृपितृयोनि संबंधागस्ते वननास्तकनिंदितकर्मास्यासपतितात्या
ग्यपतितागिनश्च पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति । एतच्चावष्टे हरदत्तः
मातृसंबंधा मातृपक्षे अर्वाक्यं च मातृवा । पितृसंबंधा अर्वाक्यं च मातृ
वा । योनि संबंधात्तगिन्यादयः । यएतात्तायत्वेनाधिगच्छति समातृपितृयो

६

(A)

परलोकोनास्तीत्येवमस्तिनिवेशः। व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीसंगः सुता
नामपत्यानां विक्रयः। धान्यादीनां वैश्वं स्वर्णरूप्यासामन्यत्र प्रसीसादिक्र
यं। गोवधो व्रात्यास्तपमितिसेयग्रहणेनैव सिद्धे धान्यकृपासामन्यत्र प्र
सीसस्तयग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवायै। एवं बांधवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे प्र
नः। पित्रादिग्रहणेपि बोध्यं। अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां या
जनं। पित्रादीनामपत्नितानां त्यागो गृहान्निष्काशनं। कन्यादृषणं अंगुल्यादि
नायोनिविदारणं ननु संज्ञोगः। तस्य सखिताय किमाशीषितियुरुतत्यस
मत्वेनोक्तत्वात्। व्रतलोपनं सम्पक् संकल्पजः। कामदृश्येन प्रतिपादित

(7)

द्व्यापहरणं स्तेयं। देवर्षिपितृणां लोकि कस्य कृणुणस्य चानपाकरणं। तथा।
सत्यधिको रऽनाहिताग्निर्व। तथाऽपणस्य लवणं देविक्रयः। परिवेदनं सहो
दराज्ञेष्टात्प्रागेव कनीयसोऽन्नात्तदग्निहोत्रसंबंधः। पणपूर्वकं यो ध्यापय
नितस्मादध्ययनग्रहणं पणपूर्वा ध्यापनं। पादयंगुरुदारतत्समव्यतिरेके
ण। तथा पारिवित्तं कनीयसिऽन्नात्तद्विवाहे ज्येष्ठस्य विवाहरहित्यं
। वधुष्यं प्रतिषिद्धं पृथुपजीवित्वं। तथा लवणस्योत्पादनं। तथा स्त्रीवधः। ब्रा ७
ह्मणाऽत्र ब्राह्मणा वाऽत्रेयी सिन्नायाः हिंसाऽसूद्रवधः। तथाऽदीक्षितवि
दूक्षत्रवधः। मिंदितार्थेऽपि जीवनं। अन्यायोऽपार्जितद्व्योपजीवनं। नास्तिक्यं

(8)

स्यप्रपात्ताजनव्यतिरेकेणोदकंनपातव्यमित्येवमादिनियमस्यलोपः
क्रियारंभःपाकारंभः। अर्घसकेवलंशुंशुःपवत्यात्मकारणादितिभव
नात्। मद्यपाःस्त्रियोजायाया। अपिनिषेवणमुपलोगः। स्वाध्यायत्यागः। कुं
दुंबतरणव्यग्रतयाःसच्छास्त्रप्रवणव्यग्रतयावाविस्मरणं। आलस्यादि
नात्यागस्यब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तत्वात्। अज्ञानंश्रौतस्मार्त्तदीनांत्यागः।
सुतत्यागःसंस्काराद्यकरणं। बौध्दानांपितृव्यमात्रुलादीनांत्यागःसति ८
संज्ञेवेऽपरिच्छेदं। पाकादिदृष्टप्रयोजनमिध्वर्थमार्द्रद्रुमच्छेदः। तथास्त्रि
याजीवनं। तायंपिण्णसावेननियोज्यतल्लक्ष्योपजीवनं। स्त्रीधनोपजीवनंवा

(8A)

हिंसया जीवतं औषधेन वशीकरणदिना वा । हिंसयंत्रस्य तिलेरुपीडा
करणप्रवर्तनं । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टदश तथा हीनयोनिनिषेवणं
। अरुतसवर्णद्वारस्य केवलहीनवर्णद्वारोपयमनं साधारणस्त्रीसंज्ञो
गश्च । तथाऽगृहीताश्रमता । असञ्जस्य वा र्वाकादिग्रंथस्याधिगमः । आ
करेषु सुवर्णद्वारस्य निश्चिने पुराजाज्ञयाऽधिकारः । वशाश्च दासि वारस
त्यतिग्रहादिकं गृह्यते । तथा स्वमनुः । हिंसौषधानां स्त्र्या जीवोत्तिवारो मूल
कर्मव । आत्मार्यवक्रियारंजो निन्दितान्नादनं तथा । असञ्जस्त्रासिगमनं
कौशिल्यस्य चक्रिया । अतिवारंश्रेणादिमार्णं । मूलकर्ममंत्रौषधादिना

(9)

वशीकरणं निंदितान्नस्पलश्रुनादेः सक्तदनिष्ठयात्तरुणं बुद्धिपूर्वका
स्यासत्तरुणेषु सुरापानसमेषु बोधं तथा च मनुः ब्रह्मोक्ततावेदनिंदा
कौटसाक्षं सुहृद्दधः गर्हितानाद्येर्जग्धिः सुरापानसमानिषद् गर्हितं ल
श्रुनादि तथा न लो ज्यमेतन्मयेति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यं अत्रुमनर्ह
त्वादिति मेधातिथिः कौशाल्यं न त्प गीत वादित्रोपसेवनं इत्युपपातक
रूपनिरूपणं ब्राह्मणस्पृहः क्लृप्तादडादिनापीडाक्रिया आश्रयस्पलश्रु
नपुरीषादेर्मद्यस्य वघ्रातिराघ्राणं इत्यादिजातिचंद्रशकराणि स्वरादीनां
वधः गर्हितपुरगोष्ट्मृगहस्तिच्छागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां वधः प्रत्येकं

९

(१A)

संकरीकरणं तथा अन्तःस्थानपर्यन्तानि वत्वारिप्रत्येकमपात्रीकरण
निःकृमिकीटपक्षिणां हिंसा तथा मद्यानुगतस्पमद्येन स एकस्मिन्पेटिका
दावानी तस्य फलमूलोदसजिनमिति बहवः मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं म
द्यसंस्पृष्टमिति व्यावष्टे फलकाष्टप्रसूतीनां चोयं स्वल्पेति वेक्यमधे
र्ये एतानि मलावहानि अस्यानि प्रकीर्णकानीति विवेकः अतिपातकानि
बुविशुराह माहृगमनडहिहृगमनसुषागमनमित्यतिपातकानि कात्या
यनस्तु महापातकसमानां विश्वप्रसूतिसिरनुपातकतयोक्तानां पातक
संज्ञामाह महापापं वातिपापं तथा पातकमेव च प्रासंगिकं चोपपापमि

(40)

त्येवंपंचकोणइति। इत्युद्देशप्रकरणं। अथब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं। मूले। ब्र
ह्महादादशाशानिकृच्छ्रं कुर्यात् इतं वरेत्। वा उर्वर्षं वरेत्। इत्येतत्पंचरूपय
न्महा। ब्रह्मवर्षादिब्रह्मयुक्तः प्राजापत्यं कृच्छ्रं षष्ट्यधिकं तत्र यं वरित्वा शु
द्धं इति फलितोर्थः। मनुः। ब्रह्महादादशासमाः कुर्यात् कृत्वा वने वसेत्। सैका
शात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शबन्दिरोऽङ्गं दंडाग्रसमं शिरोऽपि तं शिरः। कपालं ध्वज
शास्त्रव्यमिति विज्ञानेश्वरः। तच्च कपालं स्वव्यापादित्वा ब्राह्मणस्यैव संबं
धिग्राह्यं। तथा वशातातपः। ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरः। कपालमादा
येति। तदलासे त्वन्यस्य। निवासस्थानात्प्राह मनुरेव। कृतवापनो वा निवसे

१७

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com